International Journal of Multidisciplinary Education and Research
ISSN: 2455-4588; Impact Factor: RJIF 5.12
www.educationjournal.in
Volume 1; Issue 9; November 2016; Page No. 73-75

माहिती अधिज ारासमोरील आव्हां-ााचा चिजि त्सक अभ्यास

डॉ. लक्षटे रत्-ााज र बाबुराव
प्रा. विभाग प्रमुख व संशोधन मार्गदर्शक पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग देजलूर महाविद्यालय, देजलूर

प्रस्तावना

लोकशाहीत माहिती अधिकाराचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. ते नाकारता येत -ाही, ज ारज लोकशाहीत शासन बनवणे, चालवणे हे जनता करत असते. त्यामुळे जनतेला स्वतः शासन संचलनाविषयी संपूर्ण माहिती असावी लागते. ती मिळवून शासनास क्रियान्वित करावे लागते. यासाठी माहितीची आवश्यकता आहे. शासन-प्रशासनाच्या संचलनासाठी निर्णय घेण्याची आवश्यकता असते. निर्णय घेण्यासाठी सर्व माहिती आवश्यक असणे गरजेचे आहे. तसेच त्याचे विश्लेषणही आवश्यक असते. शासनात लोकांच्या दैनंदिन वाढत्या सहभागामुळे लोकशाही भावनांचा विकास आमच्या देशात होत आहे. परंतु युरोपीयन राष्ट्राच्या तुलनेत तो कमी आहे. या देशातील शिकलेले लोकही शासन-प्रशासनाच्या संचलनाची संपूर्ण माहिती ठेवत नाहीत. उदासीन राहून ती जाणुन घेण्याचा प्रयत्न करत नाहीत. त्यासाठी त्यांना व इतरांना शासन प्रशासनाशी संबंधित सर्व माहिती जाणुन घेण्यासाठी एक वैधानिक आणि संस्थात्मक आधाराची नितांत आवश्यज ता असते. ज्यास भारतीय संसदेने २००५ साली माहिती अधिकाराचा कायदा करुन पूर्ण केले. या कायद्याच्या निर्मितीने जगातील ५० देशाच्या यादीत भारताचा समावेश झाला. ज्यांनी आपल्या देशातील नागरिकांसाठी हा ज ायदा ब-ावला. या कायद्याने कोणत्याही भारतीय नागरिकांकडून कोणत्याही सार्वजनिक शासन-प्रशासकाकडून मागवलेली माहिती ३० दिवसांच्या आत उपलब्ध करुन देणे कायद्याने बंधनकारक केले. तसेच शासकीय विभागांना मागितलेली कांही माहिती लवकरात लवकर देण्याची तरतूद केली. देशाच्या सुरक्षा व्यवस्थेसह काही अति महत्वपूर्ण म्हणजेच राष्ट्रीय हिताशी संबंधित माहिती सार्वजनिक करणे आवश्यक -ाही.

अशाप्रकारे देशात प्रथमच प्रत्येक सार्वजनिक संस्था व विभागाच्या कार्यप्रणालीस जनतेसाठी पारदर्शक व जबाबदार बनवून लोकशाहीस शक्तीशाली बनवण्याचे कार्य करण्यात आले. या कायद्या अंतर्गत केंद्रात एक केंद्रीय माहिती आयोग आणि राज्यात एक राज्य माहिती आयोग स्थापन करण्यात आला. या ठिकाणी सामान्य जनता माहिती अधिकाराशी संबंधित आपल्या कोणत्याही समस्येचे निराकरण करु शकते. या कायद्या अंतर्गत कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ, राज्यघटना, संसदेने पारित केलेले सर्व कायदे, या कायद्यातुन उत्पन्न होणारे सर्व अधिकारी, संस्था, स्वशासनातील सर्व संस्था व घटक या सर्वांचा समावेश होतो. प्रत्यज अप्रत्यक्षरित्या शासनाचा निधी घेवून काम करणाऱ्या सर्व संस्थाचा समावेश मग त्या शासकीय असो किंवा निमशासकीय तसेच बिगर शासकीय संघटना या सर्वांचा समावेश माहिती अधिकाराच्या कक्षेत होतो. या ज ायद्यामुळे शासन दरबारातील गोपनीयतेचा पोलादी पडदा गळुन पडला. अधिकारी वर्गाचा अहंभाव नष्ट झाला. शासकीय वर्गातील जनतेचा सेवक नसून मालक असल्याची भावना नष्ट झाली. या कायद्यामुळे अयोग्य, अज ार्यक्षम, भ्रष्ट कर्मचारी व सत्ताधीशांवर नियंत्रण बसले. ज्यामुळे या देशात लोकशाही आहे हा विचार लोकांमध्ये पुर्नजागृत झाला. लोकशाहीच्या यशासाठी अशा प्रकारच्या कायद्याची आवश्यकता असल्याचा संकेत लोज ांमधु-ा मिळू लाजला.

सर्वसामान्य जनतेची अकार्यक्षमता अज्ञान आणि आधुनिक व उत्तर आधुनिक युगातील नवशिक्षित वर्गाची उदासीनता या सर्वांत मोठ्या समस्या बनल्या आहेत. वरील समस्यामुळे स्वातंत्र्याची सात दशके ओलांडुनही सगळीकडे भ्रष्टाचार, शोषण आणि संघटीत गुन्हेगारीचे प्रमाण आहे. लोकप्रतिनिधी, मंत्री यांचा वाढता खालावत जाणारा स्तर, सर्व प्रकारच्या भ्रष्टाचारात, हिंसात्मक घटनाक्रमात आणि चारित्र्याचे हणन करणाऱ्या उपक्रमातील सक्रिय सहभागामुळे राजकारणाचे स्वरुप भीतीजन्य, अनैतीक, दुःखदायक व नकारात्मक बनल्यामुळे चांगले लोक राजकारणात प्रवेश करण्याचे धाडस करत नाहीत. परिणामतः राजकारणात गुन्हेगारांचे पर्यावसन होत आहे. यांच्याकडून देण्यात येणारी प्रलोभने, निर्माण होणारे भितीदायक वातावरण व हिंसेचा वापर करुन जनतेकडून निवडणुकीत मतदान करुन घेतले जाते. परिणामतः निवडणुकातून अशाच लोकप्रतिनिधींना विजय मिळतो व ते संसदेत जावुन निर्णय-निर्धारण प्रक्रियेत सहभागी होतात. ज्याचा परिणाम लोकशाही शासन व्यवस्थेवर होतो. लोकशाहीचे गुंडशाही, ठोकशाही व धनिकशाहीत रुपांतर होवून ती शोकशाही बनते. या शोकशाहीला लोकशाहीत रुपांतरित करण्यासाठी लोकांना शासनस्तरावर होणारे निर्णय, त्याची अंमलबजावणी प्रक्रिया, संसदीय कामकाज तद्नुषंगीक जनहिताशी निगडीत सर्वबाबी जाणुन घेण्याचा अधिकार असणे क्रमप्राप्त ठरते. त्यामुळेच अशा प्रकारचा कायदा बनवण्यात आला. ज्यामुळे जनतेला आपली बाजू मांडण्याची संधी मिळाली. शासन स्तरावर पारदर्शकता आली. राजस्थान, मध्यप्रदेश, हरियाणा, आंध्रप्रदेश, दिल्ली सारख्या शहरांतून अरुणा राय, अण्णा हजारे, शांतीभूषण, प्रशांत भूषण, अरविंद केजरीवाल, किरण बेदी या सर्व सामाजिक चळवळीच्या नेत्यांनी या कायद्याबाबत जागृती करुन आवाज बुलंद केला. त्यास लोकचळवळीचे स्वरुप प्राप्त करुन दिले. या कायद्याचा समावेश मुलभुत अधिकारात करुन त्यास कायद्याचे पाठबळ व संरक्षण प्राप्त करुन देण्याचा प्रयत्न या सिविल सोसायटीच्या सदस्यांकडून होत आहेत.

भारतीय दृष्टीकोनातून विचार करता माहिती अधिकाराची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्याचे कार्य नागरि समाज, बिगर शासकीय संघटनांच्या सदस्यां-ी प्रभावीपणे केले. वर्तमानातील जागतिकीकरण व माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीचा प्रभाव जगभर पसरला. जगाला एका खेड्याचे स्वरुप प्राप्त झाले. जनतेतील व शासन स्तरावरील लोकशाही भावना वाढत आहे. शासनात जनता, सभ्य समाज व बिगर शासकीय संघटनांची भूमिका वाढत आहे. बाजाराभिमुख अर्थव्यवस्थेच्या युगात हे सर्व घडत असल्यामुळे त्याच्यावर बाजाराशी संबंधित सर्व घटना व घटकांचा प्रभाव वाढत आहे. तसेच शासनाच्या स्वरुप, कार्यपध्दती व कार्यात विलक्षण बदल होत आहे. शासनाच्या निर्णय निर्धारणात लोक चळवळीचा सहभाग वाढत आहे. या लोक चळवळीचा विचार व मत लक्षात घेवूनच शासनास निर्णय घ्यावे लागत आहेत. कारण या लोक चळवळींना जनमताचा आधार आहे. या जनमताचा आधार असणाऱ्या लोकचळवळींची उपेक्षा करणे लोकशाही शासनास शक्य नाही. अन्यथा जनता सत्तांतर घडूवन आणण्याच्या आपल्या शक्तीचा प्रभावीपणे आज वापर करताना दिसते. उदा : २०१४ लोकसभा निवडणुकांचे निकाल, लोकांच्या उत्पन्नात होणारी वाढ व शासनामार्फत शिक्षण, आरोग्य, सामाजिक सुरक्षा, आर्थिक विकास व माहिती मिळवण्याच्या साधनात वाढ करण्याचे झालेले प्रयत्न यामुळे लोकांत शासन, समाज, राष्ट्र व स्वतःप्रती आत्मविश्वास वाढून जागरुकता निर्माण झाली. ज्याचे चित्र २०११ च्या लोकपाल आंदोलनात जाणवले. या जागरुकतेमुळे जनता शासनाच्या प्रत्येक अंगाकडून आपल्या मागण्या कशा पूर्ण होतील व त्या कशा पुर्ण केल्या जातात हे स्वतः पाहत आहे. यामुळे शासन-प्रशासन स्तरावरील पारदर्शकता वर्तमान लोकशाहीचा महत्वाचा भाग बनला. पारदर्शकतेला अधिक खोलवर रुजवण्यासाठी माहिती अधिकाराची नितांत आवश्यकता आहे. माहिती अधिकारामुळे लोकात जागरुकता वाढली. शासन व जनता यातील संबंध व संपर्कात वाढ झाली. जनता आपल्या आशा अपेक्षांसाठी सातत्याने संघटीत होवून आपला आवाज बुलंद करत आहे. शासनावर गांधीवादी मार्गाने दबाव टाकत आहे. ज्यास या देशातील सामाजिक चळवळी, प्रसार माध्यमे, न्यायालयीन यंत्रणा, अराज्यीय घटकांचे समर्थन व सहकार्य मिळत आहे. यामुळे लोकशाहीत शासनाने

जनतेप्रती सदैव जागरुक, सक्रिय, जवाबदेही व संवेदनशील आणि पारदर्शक असावे लागते. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे छगन भूजबळाविरुध्द शासना-ने केलेली कार्यवाही, आमदार परिचारक यांनी सैनिकांच्या पत्नीबद्दल केलेल्या अशोभनीय वक्तव्याविरुध्द वाढत्या लोकमताचा आदर करुन त्यांची विधानसभेतून दीड वर्षासाठी केलेली गच्छंती ईत्यादी.

शासन आणि जनता यातील कमी होणारे अंतर शासनाची लोकप्रियता, उत्तरदायित्व आणि पारदर्शक स्वरुपास रेखांकित करत आहे. ज्याच्या पुर्ततेसाठी माहिती अधिकार एक महत्वाचे पाऊल म्हणून सिध्द होत आहे. माहिती कोणत्याही एका विषयाची उपलब्ध माहितीचे सामूहिक प्रस्तुतीकरण असते. जे आकडेवारी, घटनाक्रम किंवा विचारात श्रृंखलाबध्द असते. यामुळे कोणत्याही विषयाचा अभ्यास करणे सहज शक्य होते. यामुळे कोणत्याही विषयाबाबत लवकरात लवकर निर्णय घेणे सहज शक्य बनते. कारण जनतेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी शासनास आवश्यक व लवकरात लवकर निर्णय घ्यावे लागतात. यासाठी त्यास त्याविषयीची संपूर्ण माहिती असणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत विषय लोकशाही व जनहित या दोन्हीशी संबंधित आहे. तसेच देशाच्या पंतप्रधानाने पदावर विराजमान झाल्यापासून किती देशाचे दौरे केले त्यावरील खर्च व झालेला फायदे ही बाब शासन व जनता यांच्या हिताशी संबंधित असल्यामुळे जनता ते जाणून घेण्याचा प्रयत्न करते. तसेच शासन किंवा प्रसारमाध्यमे संबंधित विषयावर तात्काळ माहिती लोकांपर्यंत पोहचवतात. त्यामुळे बऱ्याचदा प्रसार माध्यमेही माहिती अधिकाराचे काम करतात. माहितीच्या तात्काळ उपलब्धतेमुळे शासनास निर्णय घेणे सोईचे जाते. वर्तमान युगात लोकशाहीला एक संकल्पनात्मक आधार मिळवून देण्यासाठी माहिती अधिकाराच्या साह्यानेच पारदर्शक, जबाबदार व संवेदनशील शासन बाजाराभिमुख अर्थव्यवस्थेत निर्माण करता येते.

सबज ा साथ-सबका विकास या घोषणेत या देशाच्या लोकशाहीला सक्षम करणारे संकेत दडलेले आहेत. अशा घोषणाबाजीमुळे जनतेची शासनाप्रतीची जवळीकता वाढते आणि शासकीय कार्यातील आवड व उत्साह वाढतो. यासारख्या अनेक घोषणाबाजीने जनतेला मोहित केल्यामुळेच लोकांनी नोटाबंदीत त्रास होवून, मृत्यु येवूनही शासनाचे समर्थन केले. यापूर्वी या देशात गरीब हटाओ, जय जवान-जय जि सा-न-जय विज्ञान तसेच स्टार्ट अप इंडिया-स्टॅंड अप इंडिया या घोषणा लोकप्रिय बनत आहेत. ज्यामुळे लोकांचा शासनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण बदलला. या घोषणात लोकांना आपल्या सुखी, समाधानी व चांगल्या जीवनाची अपेक्षा स्पष्टपणे जाणवते. या घोषणा लोकशाहीला समृध्द करत असतात. शासनाच्या पारदर्शी व संवेदनशील स्वरुपास स्पष्ट करतात. लोकशाही व माहिती अधिकारातील पारंपारिक संबंध स्पष्ट करतात.

प्रस्तुत लेखाचा एक भाग या अधिकाराच्या मागील एका दशकाच्या वाटचालीची चिकित्सा करणे हा आहे. यामुळे या कायद्याची मागील एका दशकातील वाटचाल तपासता भारतीय लोकशाहीला अनेक दोष व संकटापासून वाचवले. परंतु म्हणावा तेवढा सकारात्मक व परिणामकारक बदल झाला -नाही. ज ारज या देशातील वाढती अंधश्रध्दा, अज्ञा-न, भाषावाद, संप्रदायवाद, प्रदेशवाद, धार्मिज असहिष्णूता ईत्यादी. बाबी आहेत. तसेच आधुनिक युगातील विज्ञान व तंत्रज्ञ ाानाच्या अत्याधिक विकासामुळे मनुष्यातील अध्यात्मिकतेत कमतरता आजि ईश्वराप्रती अविश्वासाची भावना अधिक वाढत आहे. यामुळे लोकांत स्वतःप्रती घोर आस्था आणि अहंकारात प्रचंड वाढ झाली. ज्यात वर्तमानातील बाजारातील जीवघेणी स्पर्धा अधिक भर टाकत आहे. यात निर्माण होणारी अमानवीय हिंसक सभ्यता, सुंदर, सरल व कोमल मानवीय संवेदनांचे स्थान स्पर्धा, हिंसा आणि पशुत्वाने घेतली. ज्यामुळे मानवतेपेक्षा पैसा व शक्तीचे महत्व अधिक वाढले आहे. परिणामतः समाज व जगात सर्वत्र हिंसा, रक्तपात, संघटित गुन्हेगारी, दहशतवाद, लूटमार, भ्रष्टाचार वाढला व तो मानवीय सभ्यतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करत आहे. अशा परिस्थितीत जर रक्षकच भक्षक बनत असेल, रक्षकांची नुसती भाषाच सेवकाची असेल कृती मात्र भक्षकाचीच अशावेळी लोकशाही व माहिती अधिकाराचे काय महत्व राहिले. या व्यवस्थेचे सुत्रधारक जनतेच्या मतदानासाठी व मतदानाच्या आधारे सत्ता प्राप्त करुन स्वतः व स्वतःच्या परिवारासाठी सर्व सुख व भोग मिळवून शासन सत्तेचा दुरुपयोग करुन रयतेचे शोषण व माहिती अधिकारास निरर्थक व संदर्भहिन बनतात. तर दुसरीकडे याच देशातील १२ व्या शतकात महात्मा बसवण्णा नावा महापुरुष बिज्जलाच्या साम्राज्याचे सर्व सुत्र हाता असूनही त्यातील पद, प्रतिष्ठा, पैसा, सत्ता आज किंवा उद्या माझ्या व माझ्या नातेवाईकांच्या हितासाठी वापरणार नाही. असा प्रण करुन शासन चालवतात. ज्यामुळे ज ल्याणला अच्छे दिन आणतात. लोकशाहीच्या संरक्षणासाठी याचा अभ्यास क्रमप्राप्त ठरतो. परंतु वर्तमानात जनहित व लोकशाहीच्या नावावर नाटकीपणा करणारे लोकप्रतिनिधी, राजकीय पक्ष, विविध क्षेत्रातील माफिया, भांडवलदार या सर्वांचा एक संघटीत समुह बनला आहे. जो संपूर्ण देशाचे शोषन करण्याच्या विचारात आहे. अशावेळी माहिती अधिकार पणतीचे किंवा चिमणीचे काम करेल. लोकशाही शासनाचा उद्देश जनकल्याण हा असतो. या शासनास चालवणारा व्यक्तीच असतो. तरीही सर्वसामान्य लोकांचे भले होत नाही. उदा : शेतकरी व्यक्ती जर कृषीमंत्री झाला तरी त्यालाच कळत नाही कृषिमंत्री विभागाचा कार्यभार कसा करावा. वर्तमान भारताची अनेक क्षेत्रातील परिस्थिती दिवसेंदिवस खालावत आहे. शासनाच्या निर्णयाकडे जनतेचा बघण्याचा दृष्टिकोण पक्षीय राजकारणाचा बनला आहे. सत्तेत राहुनही पक्ष शासनाविरोधी भुमिका घेतात. आमचीच शासन करण्याची लायकी आहे. असा जातिय अभिमान बाळगुन इतर जातीय व्यक्तीस लोकमताने मान्यता देवूनही त्यास शासन करण्यात अडथळा म्हणून मोर्चाचे राजकारण उभे केले जाते. आरक्षणाचा प्रश्न न सोडवता रेंगाळत ठेवला जातो. मदमस्त हत्ती ज्याप्रमाणे धुमाकुळ घालतो तसाच धुमाकुळ सत्ता हातात असताना पुतळे उभारुन, भ्रष्टाचार करुन, गोंधळ घालुन, निर्णय न घेवून घातला आणि निवडणुकीत जेंव्हा सर्वसामान्य जनतेने नाकारले तेंव्हा त्याचे खापर ई.व्ही.एम.मशीनवर फोडुन स्वतःची राजकीय प्रगल्भता मुख्यमंत्री पदावर असलेले व पूर्वी होवून गेलेले प्रतिनिधी दाखवत असत. अशा लोकांच्या हाती जर या देशातील अनेक राज्याची सुत्रे असतील तर त्यांच्या विचार, भूमिका, कृती व धोरणात माहिती अधिकार काय बदल करेल. विशेषतः ज्यांना या माहिती अधिकारानेच सत्ता दिली. ते ही सत्ता मिळाल्यानंतर या अधिकाराच्या विरोधी वर्तन व भाषा वापरत असतील तर अशा लोकांकडून लोकशाहीचे काय संरक्षण होईल? लोकशाहीतील शासन व्यवस्था, न्यायालयीन यंत्रणेने या अधिकाराच्या अंमलबजावणीसाठी पहिल्या टप्यात सहकार्याची भूमिका बजावली. शासकीय यंत्रणा या अधिकाराविरोधी कार्य करुनही या अधिकारासाठी जीवन, मुलभूत अधिकार व मानवी हक्काचे विषय, महिला सबलीकरणाशी संबंधित मुद्दे, लोकप्रतिनिधींच्या वर्तनाला नियंत्रित करणारे विषय, धोरणातील दुटप्पीपणा, नौकरवर्गाची अकार्यक्षमता लोकांच्या समोर आणुन त्यावरील पडदा नष्ट करण्याचे काम या कायद्याने केले. या अधिकारामुळे समाज, शासन, प्रशासन, भांडवली व्यवस्थेत काम करणारा सामाजिक कार्यकर्त्यांचा एक वर्ग तयार झाला. ज्या वर्गाकडून या कायद्याचा अभ्यास व वापर करुन लोकशाहीतील दोष दूर करण्याचे प्रयत्न झाले. तसेच या कायद्यातील उणिवा शासन व प्रशासनाच्या समोर आणुन त्यातील दोष दूर करण्याचे प्रयत्न झाले. माहिती अधिकाराच्या प्रस्तुतते संदर्भातील चर्चा करण्यात आली. या कायद्याने जनतेचा विश्वास जिंकला. शासनावरील विश्वास वाढवला. जीवन जगज्याशी संबंधित छोटे-छोटे प्रश्न सोडवून मानवी जीवन सुखकर केले.

या कायद्यामुळे शासन, प्रशासनात काम करणाऱ्या व त्याच्याशी संबंधित राहून आपले हितपूर्ण करुन घेण्याऱ्या वर्गावर फार नियंत्रण बसले. या नियंत्रणातून स्वतःला मुक्त करण्यासाठी हा वर्ग कांही पळवाटा काढत असतो. या सर्व पळवाटांना हाणुन पाडण्यासाठी माहिती अधिकाराच्या संरक्षकांनी व कार्यकर्त्यांनी निष्ठेने काम करावे. तसेच या देशात कायद्याच्या राज्यातूनच लोकशाही टिकवता येते यावर श्रध्दा ठेवून काम करणाऱ्या कायद्याच्या अभ्यासक व प्रेमींनी या कायद्याचे पालन व रुजवण अगदी शेवटच्या घटकापर्यंत कशी होईल यासाठी प्रयत्न करावेत. जेणेकरुन न्याय, संधीची समानता या लोकशाहीच्या आधाराची पाठराखण होईल. सर्वसामान्य माणसात शासन, प्रशासन व राष्ट्राप्रती कर्तव्याचा व आत्मीयतेचा भाव जागृत करण्यासाठी माहिती अधिकाराविषयी जाजरुकता करुन लोकभावना सुदृढ करावा ज्यामुळे लोकशाही शासनव्यवस्था सक्षम होईल.

संदर्भ ग्रंथ

1. सूचना का अधिकार-अपेक्षाएँ और चुनौतियां-प्रा.रमेश जैन, नाथू लाल जुर्जर-सबलाइम पब्लिकेशन्स, जयपूर०६.
2. माहिती अधिकार-फडके य.दि.-अक्षर पब्लिकेशन्स
3. **Recent Trends in public administration-Dr.Preeti Pohekar-Aruna Prakashan, Latur-२०१०.**
4. **Right to information and Good Governance-S.L. Goel, Deep & Deep Publications Pvt. Ltd. New Delhi-२००७.**

5. लोज प्रशास-ा-एम.लक्ष्मीकांत-Tata MC-Grow Hill Education, Private Limited, New Delhi.
6. माहिती अधिकार-प्रा.व्हि.बी.पाटील, के. सागर पब्लिकेशन्स, पुणे.
7. २१ वी शताब्दी में लोकप्रशासन - अशोक कुमार दुबे- Tata MC-Grow Hill Education, Private Limited, New Delhi.
8. प्रशासन एवं लोकनिती-संपादज -मनोज सिन्हा, ओरिएंट ब्लैकस्वान-२०१०-न्यु दिल्ली.
9. Understanding Contemporary Issues in India-Vivek S. Raj-Civil Services Times.
10. विचारमंथन-महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषदेची संशोधन पत्रिज ा-संपादज प्रा. अशोक नाईकवाडे-२००५.
11. The Indian Journal of Political Science-January-March-२०१३-Editor Madhurendra Kumar.
12. भारताच्या संसदीय लोकशाहीची अग्निपरिक्षा-लेजज -माधव जोडबोले, अनुवाद सुजाता गोडबोले-राजहंस प्रकाशन, पुणे-२०१२.
13. भारत में भ्रष्टाचार और उससे मुकाबला-संतोषकुमार अग्रवाल-राधा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली-२००७.
14. माहितीचा अधिकार-२००५-आण्णा हजारे, भ्रष्टाचार विरोधी जनआंदोलन न्यास-२००९.